

RAFAL KOSIŃSKI

SAMARYTANIE W CESARSTWIE RZYMSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE V WIEKU

Gwałtowny wzrost napięcia i wybuch szeregu konfliktów między Samarytanami a chrześcijanami w V wieku może budzić pewne zdziwienie, tym bardziej iż źródła z okresu wczesnego cesarstwa jedynie sporadycznie donoszą o niepokojach w tym regionie¹. Większa liczba źródłowych wzmianek o Samarytanach w późnym antyku wiąże się ściśle ze wzrostem zainteresowania Palestyną w epoce po Konstantynie Wielkim i początkiem ruchu pielgrzymkowego do Ziemi Świętej. Nieuniknione interakcje między chrześcijanami a Samarytanami zaowocowały większą liczbą źródeł chrześcijańskich, w których pojawiają się rodzimi mieszkańcy Samarii².

1. TRADYCJA SAMARYTAŃSKA

Najważniejszym źródłem samarytańskim informującym o wydarzeniach, które rozgrywały się w drugiej połowie V wieku, jest napisana po arabsku *Kitāb al-Tarīkh* Abū'l-Fatha³. Późniejsze źródło samarytańskie, również poświęcające uwagę wydarzeniom z tego okresu, ale powstałe dopiero w XIX wieku, to *Nowa Kronika*, zwana też

¹ O konfliktach między Samarytanami a Rzymianami w okresie wczesnego cesarstwa zob. L. di Segni, *Rebellions of Samaritans in Palestine in the Romano-Byzantine Period* [w:] *A Companion to Samaritans Studies*, ed. by A.D. Crown, R. Pummer and A. Tal, Tübingen 1993, s. 200.

² Informacje dotyczące Samarytan w III wieku są z kolei niezwykle skromne, mimo że był to najprawdopodobniej szczytowy okres rozwoju wspólnoty samarytańskiej, o czym świadczy znaczny rozwój jej osadnictwa wychodzącego daleko poza obszar Samarii, por. A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, „Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester” 69 (1986–1987), s. 100–114.

³ Kronika zachowała się w dwóch wersjach: oryginalnej krótszej i późniejszej, bardziej rozbudowanej. Dzieło Abū'l-Fatha było powielane, skracane czy parafrazowane w innych kronikach samarytańskich. Drukiem została opublikowana tylko wersja krótsza: E. Vilmar, *Abul Fathi annales Samaritani*, Gotha 1865, która została przetłumaczona na język angielski przez Paula Stenhouse'a: *The Kitāb al-Tarīkh of Abu 'l-Fath*, Translated into English with Notes by P. Stenhouse, Sydney 1985. O rękopisach kroniki zob. A.D. Crown, *Samaritan Scribes and Manuscripts*, Tübingen 2001, s. 28–29; źródła, na których opierał się autor kroniki, i historia jej wydań w: P. Stenhouse, *The Kitāb al-Tarīkh of Abu 'l-Fath*, Translated into English with Notes

Kroniką Adlera. Jest ona bardzo uzależniona od kroniki Abū'l-Fatha, więc tym samym powiela zawarte w niej informacje⁴.

Abū'l-Fath podaje, iż za panowania cesarza Marcjana (Marqītūs) wybuchła wojna między Samarytanami i chrześcijanami o groby Wielkich Kapłanów: Eleazara, Itamara i Pineasa⁵, które chrześcijanie chcieli zabrać Samarytanom. W wyniku konfliktu, barwnie przedstawionego jako pojedynek wybrańców obu stron zakończony zwycięstwem przedstawiciela Samarytan, chrześcijanie uciekli i nie próbowali już więcej zagarnąć grobów patriarchów⁶.

Poważniejsze zagrożenie dla Samarytan stanowiło jednak panowanie cesarza Zenona (Zaitūn). Według kroniki w 13. roku pontyfikatu Wielkiego Kapłana Nataniela Zenon przybył do Nablus (Neapolis)⁷ i chciał zmusić Samarytan do przyjęcia religii chrześcijańskiej pod karą tortur lub śmierci. Spotkał się z przywódcami wspólnoty samarytańskiej i ich kapłanami, którzy jednak odmówili oddania czci krzyżowi, w konsekwencji czego zostali na rozkaz cesarza zabici. Kolejnym etapem represji było zajęcie przez Zenona synagogi zbudowanej przez Wielkiego Kapłana 'Aqbūna⁸ i zamienienie jej na kościół chrześcijański. Ostateczny krok stanowiło zdobycie świątyni na świętej dla Samarytan górze Gerizim i zbudowanie tam przez Zenona kościoła z wysoką wieżą oraz grobowcem dla siebie i swojej rodziny, w którym spoczął jeden z jego synów, a także on sam. Abū'l-Fath informuje następnie, iż w wyniku prześladowań Zenona opustoszała

by P. Stenhouse, Sydney 1985, s. XXV–XXVIII oraz R. T. Anderson, T. Giles, *Tradition Kept. The Literature of the Samaritans*, Peabody 2005, s. 143–146.

⁴ Wydawca *Nowej Kroniki*, Elkan-Nathan Adler, uważał, iż jest ona starszą od kroniki Abū'l-Fatha, tzw. „Kroniką Sadaqą”, rozwijaną następnie aż do schyłku XIX wieku. Obecnie jednak pomysł ten jest całkowicie odrzucony. Adler nigdy nie widział oryginalnego rękopisu, lecz jedynie kopię wykonaną przez pewnego niemieckiego Żyda w Nablus, por. E.-N. Adler, M. Seligsohn, *Introduction* [w:] *Une nouvelle chronique samaritaine*, texte samaritain transcrit et édité pour la première fois avec une traduction française par E.-N. Adler et M. Seligsohn, Paris 1903, s. VIII; A.D. Crown, *Samaritan Scribes and Manuscripts*, s. 30–31 oraz R.T. Anderson, T. Giles, op. cit., s. 221–223. Wydanie tekstu: *Une nouvelle chronique samaritaine*, texte samaritain transcrit et édité pour la première fois avec une traduction française par E.-N. Adler et M. Seligsohn, Paris 1903.

⁵ Eleazar oraz Itamar byli synami Aarona, Pineas zaś jego wnukiem. Postaci te, zwłaszcza Eleazara, Samarytanie otaczali głęboką czcią. Groby Eleazara i Itamara znajdują się w mieście 'Awarta, położonym 6 km na południowy wschód od Nablusu. Tam też był grób Pineasa, lecz został zniszczony w 1958 roku przez lokalną ludność palestyńską, por. C. Colpe, *Das samaritanische Pinehas-Grab in Averta und die Beziehungen zwischen Hadir- und Georslegende*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 85 (1969), s. 162–196 oraz R. Pummer, *The Samaritans*, Leiden 1987, s. 10–11.

⁶ Abū'l-Fath, *Kitāb al-Tarikh* 52, s. 238–239 (strony odnoszą się do tłumaczenia Paula Stenhouse'a).

⁷ Nablus to antyczne miasto Flavia Neapolis, założone przez cesarza Wespazjana w roku 72/73 u stóp góry Gerizim, na miejscu biblijnego Sychem, z którym często było utożsamiane przez autorów starożytnych, por. *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*, ed. by A. Negev and Sh. Gibson, New York–London 2005, s. 175–176.

⁸ Budowa synagogi 'Aqbūna została rozpoczęta w czasie panowania Juliana Apostaty i ukończona prawdopodobnie już w czasach cesarza Walensa. W sprawie lokalizacji wspomnianej synagogi zob. R. Pummer, *The Samaritans*, s. 13; R. Pummer, *Samaritan Material Remains and Archaeology* [w:] *The Samaritans*, ed. by A.D. Crown, Tübingen 1989, s. 145–147; Y. Magen, *Mount Gerizim and the Samaritans* [w:] *Early Christianity in Context. Monuments and Documents*, ed. by F. Manns and E. Alliata, Jerusalem 1993, s. 220–221 oraz R. Pummer, *Samaritan synagogues and Jewish synagogues: similarities and differences* [w:] *Jews, Christians, and polytheists in the ancient synagogue. Cultural interaction during the Greco-Roman period*, ed. by S. Fine, London 1999, s. 123 oraz 133.

wielka liczba domów, wsie popadły w ruinę, wiele zaś dziewcząt i żon samarytańskich zostało pohańbionych⁹.

Na zakończenie relacji dotyczących czasów rzymskich autor podaje, że na obszarach zamieszkiwanych przez Samarytan nadal panowały: bandytyzm, łupiestwo i gwałty, w wyniku których miasta zostały zrujnowane, a ludność zdziesiątkowana¹⁰.

Nowa Kronika w swym przekazie różni się w kilku szczegółach od powyższej relacji. Opowiadając o wojnie między Samarytanami a chrześcijanami z czasów panowania cesarza Marcjana, zaznacza, iż ci ostatni chcieli wywieźć relikwie Patriarchów do swego kraju, pomija natomiast opis pojedynku reprezentantów obu grup¹¹. Z kolei w opisie wydarzeń z okresu rządów Zenona autor podaje, że przybył on do Sychem nie w 13., lecz w 12. roku pontyfikatu Wielkiego Kapłana Nataniela, a w synagodze zbudowanej przez Wielkiego Kapłana 'Aqbūna, którą zabrał Samarytanom 123 lata po jej powstaniu, ufundował klasztor¹².

2. TRADYCJA GRECKA I SYRYJSKA

Tradycja grecka opisuje wydarzenia przedstawione przez samarytańskie kroniki w sposób odmienny. Wyrażna różnica dotyczy przede wszystkim wojny o groby Patriarchów, która miała się toczyć za panowania cesarza Marcjana. Żadne bowiem z dostępnych nam źródeł nie wspomina jakiegokolwiek konfliktu z tego okresu, którego tłem byłaby rywalizacja o relikwie starotestamentalnych bohaterów. Niemniej istnieją pewne jego ślady. W liście do mnichów i archimandrytów Jerozolimy cesarz Marcjan obiecał śledztwo w sprawie czynów, których mieli się dopuścić Samarytanie przeciwko chrześcijanom, w tym plądrowania kościołów i majątków chrześcijan, a także zabójstw. Dochođenje miał poprowadzić komes Doroteusz¹³. Według kroniki Pseudo-Zachariasza Samarytanie mieli w swych wystąpieniach przeciwko mnichom palestyńskim współdziałać z wojskami cesarskimi. Mnisi ci bowiem zbuntowali się przeciwko biskupowi Juwenalowi i wyświęcili własną hierarchię kościelną z Teodozjuszem jako nowym biskupem Jerozolimy na czele. Juwenal wrócił jednak z wojskiem cesarskim, dowodzonym przez komesa Doroteusza. Po przybyciu do Neapolis dokonało ono rzezi zgromadzonych tam w wielkiej liczbie mnichów. Autor podaje, iż zostali oni zmasakrowani przez współpracujących z sobą Rzymian i Samarytan, ci ostatni zaś należeli do najbardziej okrutnych¹⁴.

⁹ Abū 'l-Fath, *Kitāb al-Tarikh* 53, s. 239–242.

¹⁰ Ibidem, s. 242.

¹¹ *Nowa Kronika*, s. 74.

¹² Ibidem, s. 75.

¹³ List cesarza Marcjana do archimandrytów i mnichów palestyńskich, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, tomus alter, *Concilium Universale Chalcedonense*, volumen primum, pars tertia, *Actiones VIII–XVII. 18–31*, edidit E. Schwartz, Berolini et Lipsiae 1935 (= ACO), s. 125–127 (nr 26). Podobna informacja znajduje się również w liście cesarzowej Pulcherii do archimandrytów i mnichów palestyńskich, ACO II, 1, 3, s. 128–129 (nr 27). W kwestii Doroteusza zob. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, ed. by A.H.M. Jones, J.R. Martindale, tom II, Cambridge 1980 (= PLRE II), s. 377–378 (Dorotheus 7).

¹⁴ Pseudo-Zachariasz, III, 5 (wydanie tekstu: *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta*, interpretatus est E.W. Brooks, tomus I i II, Lovanii 1924). Następny rozdział opowiada o niewido-

Sporo miejsca w źródłach greckich zajmuje natomiast konflikt z czasów Zenona. Obszerne passusy poświęcają mu: Prokopiusz z Cezarei, Jan Malalas i zależna od niego *Kronika paschalna*¹⁵. W księdze V *De aedificiis* Prokopiusz podaje, iż za panowania Zenona Samarytanie zebrali się i nieoczekiwanie napadli na zgromadzonych w kościele w Neapolu chrześcijan, gdy ci celebrowali święto Pięćdziesiątnicy, zabili wielu z nich i odcięli sprawującemu Eucharystię biskupowi Terebintiosowi palce u ręki. Okaleczony biskup udał się do Konstantynopola, gdzie zrelacjonował wydarzenia Zenonowi i poprosił o ukaranie Samarytan, powołując się przy tym na zniekształcony cytat z Ewangelii Janowej¹⁶. Cesarz nakazał ukarać tych, którzy dopuścili się zbrodni, i wygnał Samarytan z góry Gerizim, na której szczycie zbudował umocniony kościół dedykowany Matce Bożej (Theotokos). W celu zapobieżenia dalszym niepokojom umieścił także w Neapolis oddział żołnierzy. Po utracie świętej góry Samarytanie opłakiwali gorzko swój stan, ale strach przed cesarzem sprawił, iż zachowali przez pewien czas spokój¹⁷.

Z kolei Jan Malalas podaje, że w czasie panowania Zenona Samarytanie zbuntowali się i ukoronowali pewnego Samarytanina imieniem Justasas. Przybył on do Cezarei, stolicy prowincji Palaestina Prima, i tam rzymskim zwyczajem przewodniczył wyścigom rydwanów. Zabił też wielu chrześcijan i spalił kościół świętego Prokopiusza w Cezarei. W odpowiedzi na bunt *dux* Palestyny Asklepiades¹⁸ oraz *lestodioktes* Rheges¹⁹ wyruszyli przeciwko Justasasowi, którego pokonali i pochwycili. Uzurpator został stracony, a jego głowa, wraz z koroną, posłana Zenonowi. W trakcie represji cesarz przekształcił samarytańską synagogę na górze Garizim²⁰ w kościół dedykowany Matce Bożej, edyktem zakazał Samarytanom uczestniczyć w służbie publicznej i skonfiskował majątki bogatych²¹.

mym Samarytaninie, który po rzezi mnichów udał się na jej miejsce, aby zanurzyć swe ręce w krwi ofiar – ta sprawiła, iż odzyskał wzrok, po czym się ochrzcił. Opowieść ta miała stanowić argument za męczeńskim charakterem śmierci ofiar. Jest ona również zawarta w dziele Jana Rufusa, por. Jan Rufus, *Plerophoriae* 10 (wydanie tekstu: Jean Rufus, *Plérophories. Témoignages et révélations contre le Concile de Chalcedoine, version syriaque et traduction française* éditées par F. Nau, Paris 1911).

¹⁵ Wydania tekstów: Prokopiusz, *De aedificiis – Procopii Caesariensis Opera Omnia*, recognovit J. Hauriy, vol. IV, *De aedificiis libri VI*, Leipzig 1964; Jan Malalas, *Ioannis Malalae Chronographia*, recensuit I. Thurn, Berlin 2000; *Chronicon Paschale – Chronicon Paschale*, recensuit L. Dindorfius, t. I, Bonnæ 1832.

¹⁶ J 4, 21–23. Prokopiusz nie cytuje dosłownie Ewangelii, pisząc, że przy spotkaniu z Samarytanką Jezus zapowiedział, iż w przyszłości chrześcijanie, nie zaś Samarytanie będą się modlić na górze Gerizim. Por. L. di Segni, *The Samaritans in Roman-Byzantine Palestine: Some Misapprehensions* [w:] *Religious and Ethnic Communities in Later Roman Palestine*, ed. by H. Lapin, Potomac 1998, s. 59–60, która sugeruje, że tak zniekształcony cytat mógł funkcjonować w Kościele palestyńskim.

¹⁷ Prokopiusz, *De aedificiis*, V, 7, 1–9.

¹⁸ *Dux Palaestinae* Asklepiades jest osobą nieznaną poza Malalase i zależnym od niego *Chronicon Paschale*, por. PLRE II, s. 159 (Asclepiades 3).

¹⁹ *Lestodioktes* Rheges nie jest znany poza kroniką Jana Malalasa i zależnym od niego *Chronicon Paschale*, por. PLRE II, 941 (Rheges). *Lestodioktes* oznacza prawdopodobnie człowieka stojącego na czele lokalnych sił policyjnych, por. A.E. Rabello, *Giustoniano, Ebrei e Samaritani alla luce delle fonti storico-letterarie, ecclesiastiche e giuridiche*, Milano 1987, vol. 1, s. 378, nota 9 oraz L. di Segni, *Metropolis and Provincia in Byzantine Palestine* [w:] *Caesarea Maritima. A Retrospective after Two Millennia*, ed. by A. Raban, K.G. Holm, Leiden 1996, s. 579.

²⁰ Jan Malalas, XV, 8: Γαργαζι; w *Excerpta de insidiis*: Γαργαρίζη, w wersji słowiańskiej: Γαργαζκ.

²¹ Ibidem.

Kronika paschalna powtarza dokładnie przekaz Jana Malalasa, przytaczając ponadto samarytańską formę nazwy góry Gerizim – Gargarides (Γαργαρίδης, odpowiadający samarytańskiemu חדרגדוים)²².

W *De aedificiis* Prokopiusz jako jedyny relacjonuje również wydarzenia mające miejsce za panowania cesarza Anastazjusza. Grupa Samarytan, na których czele stała niewymieniona z imienia kobieta, omijając strażę, wspięła się na szczyt góry Gerizim i wtargnęła do kościoła. Samarytanie zabili przebywających na górze żołnierzy i wezwali z Neapolu swych ziomków, którzy jednak z obawy przed wojskiem nie przyłączyli się do nich. W odpowiedzi na to Prokopiusz z Edessy²³, zarządzający rejonem Samarii, kazał ująć i stracić uczestników tych zajść²⁴.

3. PRÓBA WERYFIKACJI

a. Ogólne uwagi źródłoznawcze

Analizując podane wyżej dwie tradycje dotyczące Samarytan w drugiej połowie V wieku, trzeba pamiętać, iż kronika Abū'l-Fatha powstała dopiero w 1355 roku na prośbę Wielkiego Kapłana Pinasa. Wprawdzie wykorzystuje ona starsze źródła, lecz nie dochowały się one do naszych czasów²⁵. Poza tym wewnętrzna chronologia dzieła jest

²² *Chronicon Paschale* s. a. 484. O zależności *Kroniki paschalnej* od dzieła Jana Malalasa w kwestii opisywanych wydarzeń z lat 469–533 zob. M. Whitby and M. Whitby, *Introduction* [w:] *Chronicon Paschale 284–628 AD*, translated with notes and introduction by M. Whitby and M. Whitby, Liverpool 1989, s. XV–XXII, zwłaszcza XVIII. Wprawdzie na początku XX wieku Frederick Conybeare na podstawie porównania obu źródeł z armeńską kroniką Mojżesza z Chorene wysunął tezę, że zarówno anonimowy autor *Kroniki paschalnej*, jak i Jan Malalas korzystali ze wspólnego, nieznanego dziś źródła, to jednak dotyczy ona jedynie wydarzeń mających miejsce najpóźniej w 394 roku, por. F.C. Conybeare, *The Relation of the Paschal Chronicle to Malalas*, „Byzantinische Zeitschrift” 11 (1902), s. 395–405 oraz F.C. Conybeare, *The Codex of the Paschal Chronicle used by Holstein*, „The Journal of Theological Studies” 7 (1906), s. 396–397. Miejsca paralelne między kroniką Mojżesza a wspomnianymi źródłami greckimi dotyczą faktów z IV wieku i lat wcześniejszych. Mojżesz stworzył swoją kronikę w VIII wieku – dyskusja na temat daty powstania dzieła Mojżesza: C. Toumanoff, *On the date of the Pseudo-Moses of Chorene*, „Handes Amsarya” 75 (1961), kol. 467–476; tradycja dotycząca Mojżesza w: R.W. Thomson, *Introduction* [w:] *Moses Khorenats'i, History of the Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by R.W. Thomson, Cambridge–London 1980, s. 1–8. Jan Malalas ukończył swoje dzieło w Konstantynopolu, gdzie było ono dobrze znane, a autor *Kroniki paschalnej* bezpośrednio z niej korzystał, por. E. Jeffreys, *Malalas in Greek* [w:] *Studies in John Malalas*, edited by E. Jeffreys with B. Croke and R. Scott, Sydney 1990, s. 252–253; E. Jeffreys, *The Beginning of Byzantine Chronography: John Malalas* [w:] *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.*, ed. by G. Marasco, Leiden–Boston 2003, s. 524. Por. także *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew physician, commonly known as Bar Hebraeus: being the first part of his political history of the world*, translated from the Syriac by E.A. Wallis Budge, London 1932, s. 70, który podaje, iż Zenon przekształcił synagogę Samarytan na górze Gerizim w kościół ku czci Matki Bożej.

²³ Prokopiusz jest postacią skądinąd nieznaną, por. PLRE II, s. 921 (Procopius 7).

²⁴ Prokopiusz, *De aedificiis*, V, 7, 10–14.

²⁵ Autor opierał się na samarytańskiej *Księdze Jozuego*, trzech nieznanych bliżej kronikach, genealogiach i pamfletach, por. A.D. Crown, *Samaritan Scribes and Manuscripts*, s. 28–29 oraz R.T. Anderson, T. Giles, op. cit., s. 143–146.

niedokładna, z pewnością nie można się na niej opierać przy próbie datowania wydarzeń²⁶. Dlatego też należy podchodzić z dużą ostrożnością do zawartych w niej informacji. Podobnie wygląda sytuacja z *Nową Kroniką*, która podaje dokładne, zdawać by się mogło, umiejscowienie w czasie wydarzeń związanych z interwencją cesarza Zenona. Miało się to dokonać 123 lata od zbudowania synagogi ‘Aq̄būna, co z kolei nastąpiło w roku 4735 od Stworzenia Świata, a w 1941 roku od Wejścia Izraelitów do Kanaan²⁷. Ponieważ według chronologii samarytańskiej Wejście do Kanaan miało miejsce w 1639 roku przed Chrystusem, to rokiem budowy synagogi byłby rok 301 po Chrystusie, a tym samym do jej zajęcia przez Zenona doszłoby w roku 424, czyli pół wieku przed panowaniem tego władcy²⁸. Należy zatem z największą ostrożnością podchodzić do tradycji samarytańskiej, która stanowi zbitkę informacji pochodzących z różnych kronik, zazwyczaj mieszających i zniekształcających opisywane przez nie wydarzenia.

Z kolei źródła tradycji greckiej i syryjskiej powstały w niewielkim odstępnie czasu od wydarzeń, które opisywały. Prokopiusz z Cezarei *De aedificiis* ukończył zapewne około roku 555, Jan Malalas stworzył swą kronikę około roku 565, Pseudo-Zachariasz zaś w 569 roku²⁹. Mimo to również ci autorzy różnią się w szczegółach. Z pewnością największą wiedzę o Samarii i Samarytanach miał pochodzący z Cezarei Palestyńskiej Prokopiusz³⁰. Cezarea była bowiem zamieszkała w tym okresie przez bardzo liczną grupę Samarytan, stanowiącą co najmniej trzecią część jej mieszkańców³¹. W 1927 roku Richard Atwater wysunął nawet przypuszczenie – podtrzymane niedawno przez Katherine Adshead – iż sam Prokopiusz był krypto-Samarytaninem. Teza ta, oparta na kilku wątplych przesłankach, została jednak odrzucona³².

²⁶ Wiadomości zawarte na kartach późnych źródeł samarytańskich posiadają wątpliwą wartość historyczną i są często nie do pogodzenia z późnoantycznymi źródłami, por. L. di Segni, *The Samaritans in Roman-Byzantine Palestine*, s. 58 oraz H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, Oxford 2008, s. 108.

²⁷ *Nowa Kronika*, s. 75.

²⁸ O kalendarzu samarytańskim zob. A.D. Crown, *Calendar of the Samaritans* [w:] *A Companion to Samaritan Studies*, s. 46–49.

²⁹ Por. P. Grotowski, *Pochlebca czy oszczerca? Janusowe oblicze Prokopiusza* [w:] Prokopiusz z Cezarei, *O Budowlach*, Przełożył, wstępem, objaśnieniami i komentarzem opatrzył P.Ł. Grotowski, Warszawa 2006, s. 62–64; B. Croke, *Malalas, the man and his work* [w:] *Studies in John Malalas*, s. 17–25; M. Whitby, *The Church Historians and Chalcedon* [w:] *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity*, s. 459.

³⁰ Por. A. Cameron, *Procopius and the sixth century*, London 1996, s. 5–6 oraz H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 123.

³¹ Por. A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 112–113 oraz A.D. Crown, *The Byzantine and Moslem Period* [w:] *The Samaritans*, ed. by A.D. Crown, Tübingen 1989, s. 59–60. Zob. także L.I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975, s. 107, który opierając się na wiadomościach zawartych w Talmudzie, ocenia, że liczba Samarytan w tym mieście mogła przekraczać nawet połowę mieszkańców.

³² Por. R. Atwater, *Introduction* [w:] Procopius, *Secret History*, New York 1927, s. 1 oraz K. Adshead, *Procopius and the Samaritans* [w:] *The Sixth Century. End or Beginning?*, ed. by P. Allen and E. Jeffreys, Brisbane 1996, s. 35–41. Adshead przedstawia następujące przesłanki sugerujące, że Prokopiusz był Samarytaninem: W *Wojnach* Prokopiusz określa Chrystusa jako proroka podobnego do Mojżesza, w *De aedificiis* nazywa Gerizim Świętą Górą, na której koncentruje swą opowieść, zaś przy eschatologicznej zapowiedzi cesarza nadaje jej miano Dnia Zemsty i Pokuty. Teza ta została odrzucona, por. R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism. Texts, Translations and Commentary*, Tübingen 2002, s. 291–294.

b. Konflikt za panowania Marcjana

Konflikt, do którego doszło za czasów cesarza Marcjana, miał, jak się wydaje, charakter raczej marginalny. Niemalże baśniowy opis bitwy między Samarytanami a chrześcijanami autorstwa Abū'l-Fatha nie wydaje się tym samym, który przytacza Pseudo-Zachariasz. Według Abū'l-Fatha spór koncentruje się wyraźnie wokół grobów Patriarchów, bronionych przez Samarytan. Z kolei u Pseudo-Zachariasza Samarytanie, współpracując z wojskiem cesarskim, walczą z mnichami, którzy nie chcą uznać władzy Juwenala nad Kościołem jerozolimskim. Należy przy tym pamiętać, iż syryjska kronika ma charakter polemiczny i celowo uwypukla męczeństwo antychalcedońskich mnichów palestyńskich oraz okrutne ich potraktowanie przez armię cesarza Marcjana. Współpraca wojsk cesarskich z Samarytanami podkreśla niegodność ich postępowania i przewrotność Juwenala. Tymczasem listy cesarza Marcjana i cesarzowej Pulcherii do archimandrytów i mnichów palestyńskich wydają się zaprzeczać przekazowi Pseudo-Zachariasza. Wspominają wprawdzie o ekscesach, których mieli się dopuszczać Samarytanie wobec mnichów, ale zostały napisane przed powrotem Juwenala wraz z wojskiem do Palestyny, co więcej, są odpowiedzią na listy samych mnichów, najprawdopodobniej jeszcze z 452 roku – dotyczą zająć, które miały miejsce zapewne w momencie antychalcedońskiego powstania mnichów w pierwszej połowie tego roku. Niepokoje te były prawdopodobnie wynikiem chaosu, jaki zapanował w Palestynie w czasie, gdy władzę przejmowali mnisi, usuwając biskupów wiernych Juwenalowi i postanowieniom Soboru w Chalcedonie³³. Samarytanie mogli uznać, iż nadarza się okazja odzyskania świętych miejsc zajętych we wcześniejszym okresie przez chrześcijan³⁴. Taki przebieg wydarzeń wydaje się potwierdzać informacja zawarta w *Żywocie Daniela Stylity*. Tytułowy bohater w drodze do Ziemi Świętej został ostrzeżony, że Samarytanie zbuntowali się w Palestynie przeciwko chrześcijanom. Wydarzenia te należy datować na początek lat 50. V wieku, można je zatem z dużym prawdopodobieństwem łączyć z opisanymi wyżej zdarzeniami³⁵. Trzeba odrzucić przypuszczenie, iż Samarytanie stanowili część rzymskiej armii, ponieważ służba wojskowa została im zabroniona na początku V stulecia³⁶.

³³ Jedną z ofiar rewolty antychalcedońskiej był Sewerian, biskup położonego w Samarii Scytopolis, por. Jan Rufus, *Plerophoriae* 10 oraz 56, a także Pseudo-Zachariasz III, 3.

³⁴ Mimo to Reinhard Pummer i Hagith Sivan łączą odpowiednie passusy z listów Marcjana i Pulcherii właśnie z wydarzeniami opisanymi przez Pseudo-Zachariasza, por. R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 233–234 oraz H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 116–117.

³⁵ *Vita S. Danielis Stylitae* 10, ed. H. Delehaye, „Analecta Bollandiana” 32 (1913), s. 130–131. W kwestii datowania tego wydarzenia zob. R. Kosiński, ΑΓΙΩΣΥΝΗ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ *Konstantynopolitańscy święci mężowie i władza w V wieku po Chr.*, Warszawa 2006, s. 122 oraz R. Lane Fox, „The Life of Daniel” [w:] *Portraits: Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire*, ed. by M.J. Edwards, S. Swain, Oxford 1997, s. 187, który łączy je z wydarzeniami z kart dzieła Abū'l-Fatha.

³⁶ *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae ediderunt Th. Mommsen, P.M. Meyer, Berlin 1905 (= CTh), XVI, 8, 16. Jakkolwiek J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, vol. 2, Paris 1914, s. 278, nota 2 oraz K.G. Holm, *Caesarea and the Samaritans* [w:] *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*, ed. by R.L. Hohlfelder, New York 1982, s. 72, nota 19, uważają, iż prawo to było często obchodzone. Jednak jednym z głównych argumentów przemawiających za tą tezą jest właśnie passus z kroniki Pseudo-Zachariasza dotyczący zamieszek w Palestynie za panowania Marcjana. Por. R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 262.

Być może opowieść Abū'l-Fatha stanowi pomieszanie wspomnianego wcześniej stanu chaosu, jaki zapanował w Palestynie po Soborze w Chalcedonie, z innym lokalnym konfliktem, który koncentrował się wyłącznie wokół relikwii Patriarchów starotestamentalnych w mieście 'Awarta niedaleko od Neapolis.

c. Wydarzenia za panowania Zenona

Data wydarzeń

Z kolei wydarzenia, jakie nastąpiły za panowania cesarza Zenona, są jednoznacznie przedstawione zarówno w tradycji samarytańskiej, jak i greckiej jako przełomowe dla położenia wspólnoty Samarytan. Badacze niemalże jednogłośnie przyjmują, iż fakty te miały miejsce w roku 484³⁷. Tymczasem datacja ta wydaje się błędna. Wprawdzie *Kronika paschalna* rzeczywiście umieszcza opisywane zdarzenia pod rokiem 484, jednak swój opis w całości przenosi z kroniki Jana Malalasa, który owych wydarzeń w ogóle nie datuje, zadawalając się sformułowaniem: „Ἐπὶ δὲ τῆς Ζήνωνος βασιλείας” (w wersji *Excerpta de insidiis* Konstantyna Porfirogenety: „Ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας Ζήνωνος”). Autor umiejscawia je między zamordowaniem Armatosa (477) a buntem Teodoryka Amala (478), który uzupełnia opisem zdobycia przez niego Italii. Układ ten został zachowany przez autora *Kroniki paschalnej*, który połączył pod jednym rokiem wydarzenia w Samarii z zamordowaniem Armatosa³⁸, pod rokiem 485 zamieścił natomiast przepisana z Malalasa opowieść dotyczącą działalności Teodoryka Amala w Italii, pomijając passus dotyczący jego wojny z Odoakrem. Umieszczenie przez autora *Kroniki paschalnej* wydarzeń w Samarii pod rokiem 484 było zatem całkowicie przypadkowe, a uwzględniając układ kroniki Malalasa, należy przyjąć, iż miały one miejsce prawdopodobnie pod koniec lat 70. V wieku.

Przebieg wydarzeń

Poza podobnym uznaniem skali i znaczenia wydarzeń za panowania Zenona trzy główne przekazy: Abū'l-Fatha, Prokopiusza i Jana Malalasa podają całkowicie różny ich przebieg. Wspólną cechą wszystkich trzech relacji jest interwencja cesarska oraz budowa na polecenie Zenona kościoła poświęconego Matce Bożej na szczycie góry Gerizim. W pozostałych elementach opowiadania przekazy te są jednak różne. Abū'l-Fath twier-

³⁷ Por. J.A. Montgomery, *The Samaritans. The Earliest Jewish Sect, Their History, Theology and Literature*, Philadelphia 1907, s. 110; A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 128; E. Kohen, *History of the Byzantine Jews. A Microcosmos in the Thousand Year Empire*, Lanham 2007, s. 26; R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 256; H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 117. Jedynie E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, tom II, *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, s. 32, nota 1 oraz M. Whitby i M. Whitby [w:] *Chronicon Paschale 284-628 AD*, translated with notes and introduction by M. Whitby and M. Whitby, Liverpool 1989, s. 96, nota 308, powątpiewają w prawidłowość datacji podanej przez *Kronikę paschalną*. J.A. Montgomery, *The Samaritans*, s. 110, nota 101, uważa, że bunt Samarytan Prokopiusz datuje na rok 490, jednak myli się, gdyż Prokopiusz podaje on jedynie, iż wydarzenia miały miejsce „za panowania Zenona”: ἐπὶ Ζήνωνος βασιλεύοντος.

³⁸ *Kronika paschalna* łączy opis wydarzeń związanych z Samarytanami z zamordowaniem Armatiosa słowami: Ἐν τοῖς χρόνοις.

dzi, iż konflikt rozpoczęły starania Zenona o nawrócenie Samarytan na chrześcijaństwo, Prokopiusz z kolei, że atak na chrześcijan zgromadzonych w kościele w Neapolis, a Malalas – niepodległościowy bunt pod wodzą niejakiego Justasasa. Abū'l-Fath i Prokopiusz koncentrują wydarzenia w Neapolu i podkreślają przyczyny religijne, podczas gdy Jan Malalas polityczne, jakkolwiek wspomina również o zabiciu chrześcijan w Cezarei i spaleniu tamtejszego kościoła. Prokopiusz i Jan Malalas zgodnie natomiast podkreślają, iż wznoszenie kościoła na górze Gerizim była formą represji za akty przemocy ze strony Samarytan, z kolei Abū'l-Fath, starannie podkreślając pokojowe stanowisko swej wspólnoty, podaje, że budowa ta miała stanowić zamierzoną profanację władcy. Wspomniane przekazy wydają się wzajemnie wykluczać³⁹.

Należy na początku odrzucić podany przez Abū'l-Fatha przebieg wydarzeń. Żadne źródła pisane ani epigraficzne nie potwierdzają obecności cesarza Zenona w Palestynie w trakcie jego panowania. Również próba zmuszenia Samarytan do konwersji na chrześcijaństwo na polecenie władcy nie wydaje się prawdopodobna. Niewykluczone jednak, iż takie starania czynili miejscowi chrześcijanie, przede wszystkim mnisi, mocno angażujący się na obszarze Palestyny w akcje misjonarskie. Co więcej, możliwe, że chrześcijanie jeszcze przed wybuchem niepokojów przekształcili, być może za zgodą cesarza, synagogę w Neapolis, zbudowaną przez Wielkiego Kapłana 'Aqbūna, w klasztor⁴⁰. Mogło to się spotkać z gwałtowną reakcją Samarytan. W czasie chrześcijańskiego święta Pięćdziesiątnicy, a samarytańskiego święta Tygodni, doszło do zamieszek, w wyniku których padły ofiary, zapewne po obu stronach. Interwencja biskupa Neapolis na dworze cesarskim sprawiła, iż Zenon zdecydował się na reakcję, między innymi umieszczając w mieście stały oddział wojskowy, który miał pilnować porządku. Najpoważniejszą represją była budowa na szczycie góry Gerizim kościoła ku czci Matki Bożej.

Abū'l-Fath w swym szczegółowym opisie cierpień, jakich doświadczyli Samarytanie, w tym próbę konwersji na siłę, gwałty, zdziesiątkowanie ludności czy zniszczenie wielu osad, prawdopodobnie połączył wydarzenia z czasów Zenona zakończone budową kościoła Theotokos na górze Gerizim z wielką rewoltą Samarytan z okresu panowania Justyniana, o czym świadczą przebieg i konsekwencje tych ostatnich zdarzeń⁴¹.

³⁹ Większość badaczy próbuje jednak połączyć powyższe przekazy w jedno powstanie, które rozpoczęło się w Neapolis, a następnie objęło także Cezareę, nie dostrzegając zawartych w tych narracjach wzajemnych sprzeczności, por. chociażby A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 130–131; A.D. Crown, *The Byzantine and Moslem Period*, s. 72–73. Z kolei Leah di Segni i Hagith Sivan uważają, iż obie relacje opowiadają o tym samym wydarzeniu, ale z odmiennej perspektywy, koncentrując się na różnych jego aspektach: Prokopiusz podkreśla antychrześcijański aspekt wydarzeń, Malalas zaś koncentruje się na jego antyrzymskim zabarwieniu, por. L. di Segni, *The Samaritans in Roman-Byzantine Palestine*, s. 58–59 oraz H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 118.

⁴⁰ Większość badaczy uważa jednak, iż było to jedną z karnych sankcji po zakończeniu niepokojów, por. A.D. Crown, *The Byzantine and Moslem Period*, s. 73.

⁴¹ Opis wydarzenia z lat 529–530 zachował się w licznych źródłach chrześcijańskich: Jan Malalas, XVIII, 35; Cyryl ze Scytopolis, *Vita Sabae* 70 (Kyrillos von Skythopolis, herausgegeben von E. Schwartz, Leipzig 1939, s. 171–172); Prokopiusz, *De aedificiis*, V, 7, 16–17; *Chronicon Paschale* s. a. 530; Teofanes AM 6021 (*Theophanis Chronographia*, recensuit C. de Boor, tom I, Lipsiae 1883, s. 178); Pseudo-Zachariasz IX, 8; Jan z Nikiu 93, 4–9 (*The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, Translated from Zotenberg's Ethiopic Text by R.H. Charles, Oxford 1916, s. 147); Michał Syryjczyk, IX, 21 (*Chronique de Michel le Syrien*, éditée pour le première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, tome II (livre VIII–XI), Paris 1901, s. 191). Nie ma o nich natomiast żadnej wzmianki w przekazach samarytańskich.

Jeżeli chodzi o przekaz Malalasa, to budzi on spore wątpliwości⁴². Weryfikacji nie ułatwiają postacie urzędowe, na które powołuje się autor, gdyż nie są one znane poza jego opisem. Również z innych źródeł nie znamy żadnego prawa Zenona skierowanego przeciw Samarytanom⁴³. Poza tym opis wydarzeń z czasów Zenona jest bardzo podobny do późniejszej relacji, dotyczącej buntu Samarytan z lat 529–530, najprawdopodobniej zatem, jak sugeruje Alfredo Rabello, Malalas dokonał projekcji szczegółów późniejszych wydarzeń na te, do których doszło pod koniec lat 70. V wieku⁴⁴. Leah di Segni uznała wręcz za absurd przypuszczenie, iż Justasas próbował zająć Cezareę i proklamować się w niej królem⁴⁵. Malalas ubarwił wydarzenia z czasów Zenona przez dodanie nieistniejących szczegółów, opisujących uzurpację w terminach znanych mu z rzeczywistości VI wieku (zajęcie stolicy, koronacja, przewodniczenie wyścigom w hipodromie), oraz wzorowanie swojej relacji na przebiegu rewolty Samarytan za panowania Justyniana⁴⁶. Jest mało prawdopodobne, iż za rządów Zenona miały miejsce dwa różne samarytańskie przewroty, jeden skoncentrowany w Neapolis, druga zaś w Cezarei, jak sugeruje Reinhard Pummer⁴⁷. Ponieważ prace archeologiczne również nie potwierdzają istnienia wielkiej rewolty samarytańskiej za czasów cesarza Zenona, należy przyjąć, iż doszło wtedy jedynie do lokalnych zamieszek o ograniczonej skali⁴⁸.

Kościół Theotokos

Pewne jest natomiast, iż na szczycie góry Gerizim cesarz Zenon wznosił kościół ku czci Matki Bożej. Góra Gerizim (880 m n.p.m.) wznosi się trzy kilometry na północny zachód od Neapolu. Dla Samarytan stanowi miejsce wyjątkowe, jako że znajdują się tam trzy ważne dla nich miejsca kultowe: skała, na której Izaak miał zostać złożony Bogu w ofierze, dwanaście kamieni z Jordanu wzniesionych przez Jozuego oraz Wieczne

⁴² Por. L. di Segni, *The Samaritans in Roman-Byzantine Palestine*, s. 62–63, która stwierdza, że większość uczonych nie tylko używa, lecz wręcz nadużywa przekazu Malalasa, wzbogacając go elementami zaczerpniętymi z wydarzeń z roku 529.

⁴³ M. Whitby i M. Whitby w: *Chronicon Paschale 284–628 AD*, s. 96, nota 308, sugerują, że mógł on powtórzyć lub rozwinąć trzecią nowelę Teodozjusza II z 438 roku. Podobnego zdania jest R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 257.

⁴⁴ Por. A.E. Rabello, op. cit., vol. 1, 375–379. Niektóre passusy opisujące wydarzenia z czasów Zenona i Justyniana są w kronice Jana Malalasa identyczne.

⁴⁵ Por. L. di Segni, *Metropolis and Provincia*, s. 586–587, nota 64. Zob. także K.G. Holm, op. cit., s. 69–70 bierze dosłownie opis Malalasa (koronacja Justasasa, zajęcie przez niego stolicy, przewodniczenie wyścigom w hipodromie), uznając, że świadczy on o stopniu zromanizowania Samarytan w późnym antyku.

⁴⁶ Por. L. di Segni, *The Samaritans in Roman-Byzantine Palestine*, s. 62, nota 21.

⁴⁷ Por. R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 256. Zob. także L. di Segni, *The Samaritans in Roman-Byzantine Palestine*, s. 64, która ostatecznie nie odrzuciła całkowicie przekazu Malalasa, uznając, iż są one śladem lokalnych zamieszek związanych z fakcjami cyrkowymi, nie zaś rewolty Samarytan. O błędach Jana Malalasa i niezgodności jego opisu rewolty samarytańskiej z czasów Justyniana z innymi źródłami zob. R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 259–262.

⁴⁸ Por. L. di Segni, *The Samaritans in Roman-Byzantine Palestine*, s. 57–58. Autorka polemizuje z artykułem Shimona Dara, który łączy szereg znalezisk archeologicznych na terenie Samarii właśnie z wielkimi rebeliami samarytańskimi czasów Zenona i Justyniana, por. S. Dar, *Additional Archaeological Evidence of the Samaritan Rebellions in the Byzantine Period* [w:] *Essays in Honour of G. D. Sixdenier. New Samaritan Studies of the Société d'Études Samaritaines III and IV*, ed. by A.D. Crown and L. Davey, Sydney 1995, s. 157–168.

Wzgórze wskazane w błogosławieństwie dla Józefa (Pwt 33, 15). Samarytanie uważali Gerizim za wyjątkowe miejsce spotkania Boga ze światem, z którego Mesjasz będzie rządził i na którym dokona się Sąd Ostateczny. Pielgrzymowali oni na Gerizim trzy razy do roku: w czasie Paschy, w święto Tygodni i w święto Namiotów⁴⁹.

Pozostałości budowli na górze Gerizim są obecne do dziś. W wyniku prac wykopaliskowych odkryto ośmioboczny kościół o wymiarach 30 x 37,4 m, otoczony umocnieniami. Wschodnia strona świątyni mieści półkolistą absydę, z kolei w zachodniej znajduje się narteks, prawdopodobnie wyłożony marmurowymi płytami, podobnie jak podłoga w głównej części budowli. W centralnym miejscu absydy zachowały się prawdopodobnie fragmenty relikwiarza. Kościół miał cztery kaplice, dwie przy absydzie i dwie przy narteksie. Również ściany południowej kaplicy są wyłożone marmurowymi płytami. Całość wieńczył dach kopułowy, podtrzymywany przez kolumny znajdujące się w jego centralnej części. System obronny kościoła obejmował solidny mur z pięcioma wieżami oraz dodatkowy mur z dwiema wieżami po północnej stronie. Świątynia wraz z pierwotnym obwarowaniem mierzyła 71 x 56 m i była połączona z Neapolis drogą od północnej strony murów⁵⁰.

Przekazy nie są jednoznaczne w kwestii istnienia na szczycie wcześniejszej świątyni samarytańskiej. Według Prokopiusza Samarytanie nie wzniesli na górze żadnego obiektu sakralnego (*νεώς*), natomiast Malalas podaje, że istniała tam samarytańska synagoga (*συναγωγή*). Z kolei Abū'l-Fath, mówiąc o świątyni na szczycie wzgórza i używając arabskiego terminu *'lhykl*, ma raczej na myśli pozostałości świątyni zniszczonej przez Jana Hyrkanosa lub obszar, który wcześniej zajmowała⁵¹. Obecne wykopaliska archeologiczne nie dają w tej kwestii jednoznacznej odpowiedzi, mimo iż na szczycie odkryto pewną liczbę greckich inskrypcji dedykacyjnych oraz monety z IV i V wieku⁵². Niemniej wśród uczonych panuje pogląd, że przed wzniesieniem w tym miejscu kościoła stał tam budynek synagogi⁵³. Jednakże z braku wystarczających świadectw tezy tej nie da się zweryfikować⁵⁴.

⁴⁹ Por. J.A. Montgomery, *The Samaritans*, s. 34–42; R.T. Anderson, *Mount Gerizim: Navel of the World*, „Biblical Archaeologist” 43 (1980), s. 217–221; R.T. Anderson, *Gerizim, Mt [w:] A Companion to Samaritan Studies*, s. 99–103.

⁵⁰ Por. Y. Magen, *The Church of Mary Theotokos on Mount Gerizim [w:] Christian Archaeology in the Holy Land. New Discoveries, Essays in Honour of Virgilio C. Corbo*, ed. by G. C. Bottini, L. di Segni, E. Alliata, Jerusalem 1990, s. 333–341, oraz Y. Magen, *Mount Gerizim and the Samaritans*, s. 129–133. Hagith Sivan podkreśla, że kościół na górze Gerizim jest niemal dokładną repliką innego ośmiobocznego kościoła Kathisma, usytuowanego przy drodze z Jerozolimy do Betlejem. Świątynia ta powstała w pierwszej połowie V wieku i również była poświęcona Marii Pannie. Sivan uważa, że kościół Theotokos na górze Gerizim został pomyślany jako centrum pątnictwa maryjnego, por. H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 123–124.

⁵¹ Por. P. Stenhouse, *The Kitāb al-Tarīkh of Abu'l-Fath*, Translated into English with Notes by P. Stenhouse, Sydney 1985, s. LXXIV, nota 1150; A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 109–110; R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 258.

⁵² Por. Y. Magen, *Samaritan Synagogues [w:] Early Christianity in Context*, s. 216–220; Y. Magen, *Mount Gerizim and the Samaritans*, s. 91–147.

⁵³ Por. R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 257–258 oraz 289.

⁵⁴ Por. A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 109–110 oraz A.D. Crown, *The Byzantine and Moslem Period*, s. 57–58. Autor podkreśla, że nie ma żadnych świadectw samarytańskich mówiących wprost o istnieniu świątyni na Górze Gerizim, a źródła numizmatyczne w postaci monet wybija-

d. Wydarzenia za panowania Anastazjusza

To, co wydarzyło się za czasów Anastazjusza, miało bardzo ograniczony charakter i jest wspomniane jedynie przez Prokopiusza z Cezarei. Budowa kościoła na świętym wzgórzu była dla wspólnoty samarytańskiej kamieniem obrazy, stąd grupa gorliwych Samarytan postanowiła, być może w jedno z trzech wielkich świąt samarytańskich, w czasie których gromadzili się na Gerizim, „odzyskać” świętą górę. Autor podaje bardzo ciekawą informację, iż do grupy gorliwców nie przyłączyła się reszta Samarytan, która, zapewne pomna represji z czasów Zenona, obawiała się konsekwencji takiego czynu⁵⁵. Rozwój wypadków potwierdził zresztą ich obawy, gdyż Prokopiusz z Edessy, zapewne zarządca prowincji Palaestina Prima, szybko pochwycił i stracił uczestników tych wydarzeń⁵⁶.

4. PRZYCZYNY KONFLIKTU MIĘDZY SAMARYTANAMI A CHRZEŚCIJANAMI W PÓŹNYM ANTYKU

a. Chrześcijaństwo w Ziemi Świętej

Chryścianizacja cesarstwa była punktem zwrotnym w dziejach Samarytan, których intensywny rozwój został zahamowany. W dużych grecko-rzymskich miastach spora część samarytańskich społeczności szybko przyjęła chrześcijaństwo lub chrześcijański styl życia, jednak w głębi ich rodzimego regionu poziom chryścianizacji był niski, a chrześcijaństwo stanowili w dużym stopniu ludność napływową, która przybyła do Palestyny, aby przez pobyt w świętych miejscach utrwalonych na kartach Biblii zbliżyć się do Boga⁵⁷. Instytucja pątnictwa wiąże się ściśle z palestyńskim monastycyzmem, większość tamtejszych mnichów to przybysze, którzy byli pielgrzymami. Chrześcijańska elita była w przeważającym stopniu społecznością imigrantów, przybyłą do Ziemi Świętej, aby praktykować tu cnoty monastyczne. Zwłaszcza łacińscy przybysze tworzyli w pewnym sensie świat zamknięty, nie integrując się z lokalną społecznością⁵⁸. Z kolei mnisi greccy przewodzili akcjom misyjnym na terenie Palestyny, osiągając znaczne sukcesy zwłaszcza w konwersji ludów nomadycznych. Misjonarska aktywność mnichów

nych w Neapolis, na których widnieje świątynia na szczycie góry, przedstawiają świątynię Zeusa Hypistosa, wzniesioną tam przez cesarza Hadriana. Z kolei Reinhard Pummer uważa, że wskazówki archeologiczne są wystarczające, aby uznać istnienie budowli o charakterze sakralnym na szczycie Gerizim za bardzo prawdopodobne, por. R. Pummer, *Samaritan synagogues and Jewish synagogues*, s. 132–133.

⁵⁵ Por. H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 124, który sądzi, że przypisanie przez Prokopiusza wiodącej roli w tym „buncie” kobiecie i niechęć większości Samarytan do przyłączenia się do niego nadają mu status niepoważnego, wręcz dziecinnego przedsięwzięcia.

⁵⁶ Por. A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 132.

⁵⁷ Ibidem, s. 120–121; A.D. Crown, *The Byzantine and Moslem Period*, s. 66–69 oraz H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 114.

⁵⁸ Por. G.G. Stroumsa, *Religious Contacts in Byzantine Palestine*, „Numen” 36 (1989), s. 17–18.

uderzała także w Samarytan⁵⁹. Również uprzywilejowanie chrześcijańskiej społeczności wpływało na relacje między nią a Żydami czy Samarytanami, ograniczając znacznie kontakty pomiędzy tymi grupami⁶⁰.

b. Spory wokół miejsc świętych

Opisywane w kronikach samarytańskich konflikty między Samarytanami a chrześcijanami z przełomu IV i V wieku są wyraźnie powiązane z ogromnym zainteresowaniem znajdującymi się na obszarze Palestyny relikwiami postaci biblijnych⁶¹. Od czasów Konstantyna Palestyna była poddana intensywnemu procesowi transformacji, zarówno cały kraj, jak i Jerozolima zostały określone jako „święte”, zyskując w strukturze cesarstwa i Kościoła wyjątkowe miejsce⁶².

Ruch pielgrzymkowy obcych chrześcijan, zagrażających samarytańskim miejscom świętym, prowadził do powstania oporu miejscowej ludności, najczęściej przejawiającego się w zjawisku bandytyzmu, które dotyczyło zmierzających do Ziemi Świętej pątników⁶³. Należy również przypomnieć starotestamentalną orientację wczesnych pielgrzymek do Ziemi Świętej⁶⁴. W V wieku wiele relikwii biblijnych postaci zabrano do Konstantynopola, jak chociażby relikwie Józefa, które w 415 roku zostały przeniesione z Neapolis do stolicy wśród tumultów miejscowej ludności, czy też proroka Zachariasza, odnalezione w 418 roku w pobliżu Eleutheropolis⁶⁵. Od IV wieku Palestyna stała się głównym obszarem pozyskiwania chrześcijańskich relikwii. Przez długi czas ich tworzenie było w pewien sposób wręcz specjalnym przywilejem Ziemi Świętej⁶⁶. Chrześcijanie czuli się uprawnionymi dziedzicami starożytności żydowskich, a za pośrednictwem relikwii starotestamentalnych świętych zbudowali przestrzeń religijnej dominacji w Palestynie⁶⁷. Wydarzenia te spowodowały, iż Samarytanie odbierali rozwój chrześcijaństwa na obszarach palestyńskich jako poważne zagrożenie dla rozwoju własnej społeczności⁶⁸. Stąd też gwałtowny opór w obronie grobów najważniejszych dla nich

⁵⁹ Por. A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 125; L. di Segni, *Rebellions of Samaritans*, s. 200 oraz G. Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land. Palestine in the Fourth Century*, Edinburgh 2000, s. 115–117.

⁶⁰ Por. G.G. Stroumsa, op. cit., s. 19–33.

⁶¹ Por. A.D. Crown, *History [w:] A Companion to Samaritans Studies*, s. 124.

⁶² Por. G.G. Stroumsa, op. cit., s. 17.

⁶³ Por. L. di Segni, *Rebellions of Samaritans*, s. 199–200.

⁶⁴ Por. G. Stemberger, op. cit., s. 105.

⁶⁵ Por. A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 125–126; A.D. Crown, *The Byzantine and Moslem Period*, s. 69–70; G. Stemberger, op. cit., s. 106 i 112 oraz P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie. Des origines à la conquête arabe*, Paris 2004, s. 289.

⁶⁶ Por. E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312–460*, Oxford 1984, s. 128–154 oraz A.S. Jacobs, *The Remains of the Jews. Imperial Christian Identity in the Late Ancient Holy Land*, „Journal of Medieval and Early Modern Studies” 33 (2003), s. 23–24.

⁶⁷ Por. A.S. Jacobs, op. cit., s. 36.

⁶⁸ Od schyłku IV wieku Samarytan zaczęły dotyczyć ograniczenia prawne stosowane wobec Żydów. W 390 roku cesarz Teodozjusz I zakazał Żydom i Samarytanom obejmować służby związanej z *navicularii* (CTh XIII, 18, 2 z 18 lutego 390 roku). W 404 roku cesarz Honoriusz wyłączył Samarytan z pewnych rodzajów służby państwowej (CTh XVI, 8, 16 z 22 kwietnia 404 roku). Zakaz ten został potwierdzony przez

świętych pochowanych w mieście ʿAwarta, co widzimy tak wyraźnie na kartach kroniki Abūʿl-Fatha.

c. Zamieszki za panowania Zenona

Badacze, rozpatrując przyczyny rewolty samarytańskiej za czasów cesarza Zenona, najczęściej sugerowali się przyjętym powszechnie datowaniem tego wydarzenia na rok 484. Data ta, będąca jednocześnie początkiem buntu Illusa przeciw cesarzowi, sugerowała powiązanie obu wydarzeń. Niektórzy uczeni puszczali w związku z tym wodze fantazji; kierując się przede wszystkim relacją Jana Malalasa, widzieli w opisywanych wydarzeniach prawdziwe narodowe powstanie zmierzające do ustanowienia przez Samarytan własnej państwowości wraz z powołaniem formalnej władzy królewskiej, zorganizowaniem poboru podatków i zawianiem sojuszy międzynarodowych z Persją czy z Odoakrem w Italii⁶⁹. Nawet bardziej umiarkowani badacze łączą wybuch w Samarii z osłabieniem władzy cesarskiej związanej z buntem Illusa, upatrując w nim szansę na poprawę ich losu⁷⁰.

Tymczasem, jak wyżej zaznaczono, datowanie wydarzeń samarytańskich na rok 484 jest błędne, nie ma więc podstaw do łączenia ich z buntem Illusa. Co więcej, mowa o wielkiej rewolcie samarytańskiej stanowi przesadę, gdyż wspomniane wydarzenia były jedynie zamieszkami o lokalnym zasięgu, nie wydaje się więc, aby ich podstawy miały charakter politycznej walki o niezależność⁷¹. Jak słusznie zauważył Reinhard Pummer, w zdarzeniach tych główną rolę odgrywały sprawy religijne⁷². Najbardziej wiarygodny przekaz Prokopiusza wyraźnie podkreśla, iż wystąpienie Samarytan nie było skierowane przeciwko władzy cesarskiej, lecz przeciwko lokalnemu Kościołowi. Również dzień, w którym doszło do przemocy – Pięćdziesiątnica, wiążąca się z samarytańskim świętem Tygodni (Shavuot) – podkreśla religijny charakter wystąpienia⁷³. W ten dzień Samarytanie udawali się na górę Gerizim, ale także zbierali się przy grobie Eleazara w ʿAwarta koło Neapolis. Ci, którzy zaczęli gromadzić się w związku ze świętem, zaatakowali nieoczekiwanie chrześcijan w kościele w Neapolis, być może chcąc odzyskać zajęte przez

Teodozjusza II w 3 Noweli z 31 stycznia 438 roku; kilka lat wcześniej ten sam cesarz zabezpieczył prawa Żydów i Samarytan, którzy przeszli na chrześcijaństwo (CTh XVI, 8, 28 z 8 kwietnia 426 roku).

⁶⁹ Por. N. Schur, *History of the Samaritans*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1989, s. 84–85, który uważa, że stolicą Justasasa było Neapolis, nie zaś Cezarea, która została przez niego zdobyta.

⁷⁰ Por. A.D. Crown, *The Samaritans in the Byzantine Orbit*, s. 129; R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 256.

⁷¹ Por. H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 120–121, który jest zdania, że nawet w opisie Malalasa widać, iż „rewolta” samarytańska była jedynie gwałtownym wyrazem miejskiego dyskursu.

⁷² Por. R. Pummer, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism*, s. 256. Autor uważa także, że katalizatorem, który doprowadził do wybuchu, mogła być pogłoska o przejęciu przez chrześcijan góry Gerizim, na co nie ma żadnych dowodów. Religijny charakter wystąpienia Samarytan został podkreślony także w H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 119.

⁷³ W przeciwieństwie do Żydów Samarytanie interpretują dosłownie nakaz z Kpł 23, 15–16 i obchodzą święto Pięćdziesiątnicy w niedzielę ósmego tygodnia po święcie Paschy, por. R. Pummer, *The Samaritans*, s. 22–23.

nich święte miejsca w tym mieście (synagogę ‘Aqbūna?), a w każdym razie ograniczyć wciąż rozszerzającą się strefę wpływów lokalnego Kościoła w przestrzeni miejskiej⁷⁴.

Podsumowując, należy stwierdzić, że aż do panowania cesarza Justyniana nie mamy do czynienia z żadną rewoltą ludności samarytańskiej na wielką skalę, obejmującą znaczną część Samarii, lecz jedynie z lokalnymi zamieszkami o charakterze religijnym, a nie politycznym. Nie doszło do wystąpienia przeciwko władcy czy istniejącemu porządkowi politycznemu, tylko przeciwko rozszerzającemu, przede wszystkim w sensie przestrzennym, strefę swej władzy Kościołowi neapolitańskiemu.

SAMARITANS IN THE ROMAN EMPIRE IN 2ND HALF OF 5TH CENTURY

The following paper is devoted to social unrest which stirred up in Samaria in the second half of the 5th century under the reign of successive emperors – Marcian, Zeno and Anastasius. The article is an attempt at explaining why after centuries of peaceful existence within the Roman Empire, Samaritans decided to take to arms – what were the reasons and the course of these armed riots. The author analysed both Samaritan and Christian sources. The results of the analysis go against the current views – it appears that until the reign of Emperor Justinian there had not been any large-scale rebellions among Samaritan population. There had been no armed conflict that would engulf a large part of Samaria – only local riots which were of a religious not political character. There had been no rebellion against the ruler or the existing political system – the riots were directed against the Church which was expanding, mostly in spatial terms, its area of influence. Pilgrimage movement of foreign Christianity which posed a serious threat to Samaritan places of cult stirred up resistance among the local population which manifested in the form of violent incidents directed against pilgrims headed towards the Holy Land. Sometimes these acts of violence escalated to larger-scale levels of conflict as it happened during the reign of Emperor Marcian. Assessing the level of such incidents under the reign of Zeno, whose rule is traditionally considered in historiography a period of great rebellion against the Roman rule, is a separate issue. Yet careful analysis of the sources indicates that these riots were nothing more than local religious conflicts and they definitely were not an attempt at becoming independent from Rome. What is more the date, 484 A.D., which is universally assigned to this event is inaccurate – the incident took place a few years earlier.

⁷⁴ Por. H. Sivan, *Palestine in Late Antiquity*, s. 118–119.